

УДК 159.922

ЄВДОКИМОВА Н. О., БАРТОШУК М. М.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ НА РІВЕНЬ АГРЕСИВНОСТІ

У статті охарактеризовано вплив правосвідомості старших підлітків на рівень їх агресивності. Доведено, що за високого рівня правосвідомості старших підлітків спостерігається низький рівень їх агресивності. Описано особливості взаємозв'язку між рівнем агресивності і правосвідомістю. Розкрито напрями психокорекційної роботи з підлітками, у яких діагностовано високий рівень агресивності. Запропоновано програму психокорекції рівня правосвідомості старших підлітків. Установлено, що втілення психокорекційної програми нормалізує у підлітків рівень їх агресивності та сприяє підвищенню їх правосвідомості.

Ключові слова: підлітковий вік, старші підлітки, криза підліткового віку, агресивність, агресивні дії, агресія, негативізм, правосвідомість, ворожість, правова соціалізація, правова поведінка.

Постановка проблеми. Останнім часом проблематика агресивності привертає увагу багатьох дослідників. Найбільш гостро постає питання взаємозв'язку наявного рівня агресивності української молоді та стану злочинності у суспільстві. Ми вважаємо, що саме психолого-правові аспекти з їх науково-методичною основою особливо чітко репрезентують правову поведінку громадян та відіграють важливу роль у соціальному розвитку особистості.

Теоретичний огляд наукових праць, присвячених проблемам формування і розвитку правосвідомості та правової культури громадян, засвідчує недостатнє вивчення цієї важливої проблематики, зокрема з урахуванням вікових особливостей підлітків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На даний час накопичений чималий досвід з діагностики та профілактики девіантної поведінки підлітків, зокрема й агресивності. Цьому питанню присвячено роботи: Г. С. Абрамової, М. А. Алемаськіна, Ю. М. Антонян, С. А. Белічевой, І. В. Дубровіної, Е. Я. Іванова, К. Е. Ігошева, Д. Д. Ісаєва, Т. Г. Ковальова, І. С. Кона, І. А. Невського, В. Ф. Пірожкова, К. К. Платонова, Г. М. Потаніна, Д. І. Фельдштейна та ін.

У психолого-педагогічній літературі представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень різних аспектів правосвідомості. Так, питання сутності, структури явища, його детермінації, видів, функцій, розглядаються у працях Ю. П. Битяка, Н. А. Бурої, Л. В. Васільєва, О. О. Газенко, Л. М. Герасіної, Н. Ю. Дімідової, М. І. Єнікеєва, О. В. Землянської, В. О. Коновалової, О. В. Петришина, І. Є. Фарбер, Ю. В. Чуфаровського та ін.

Питання правового виховання, правової культури досліджувались В. Ф. Дубровським, Г. П. Давидовим, В. М. Оржеховською, М. К. Подберезьким, Н. О. Ткачовою, М. М. Фіцулою та ін. Дослідники акцентують увагу на проблемах виховання правосвідомості, гуманістичної високоморальної поведінки, розглядають у гармонійній єдності право і мораль, підводять до висновку про правосвідомість як духовну цінність [7]. Значну кількість наукових праць присвячено розвитку правосвідомості підлітків Це роботи Г. К. Валіцкаса, О. М. Губаря, Н. Ю. Діомідової, О. В. Землянської, В. В. Луньова, О. Р. Ратінова, М. Раттера, О. Т. Соколової та ін.

Метою статті є теоретичне вивчення та емпіричне дослідження особливості прояву агресивності у підлітковому віці та можливий зв'язок правосвідомості з рівнем агресивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підлітковий вік зазвичай характеризують як переломний, перехідний, критичний, але найчастіше як вік статевого дозрівання. Ще Л. С. Виготський [за 2] наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає у неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування.

Серед умов сучасного життя вирізняються такі, що сприяють становленню дорослості підлітків (акселерація фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, більш рання самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо), і такі, що гальмують цей процес (зайнятість тільки учінням, прагнення багатьох батьків надмірно опікуватися дітьми тощо).

Соціальна активність підлітків спрямована насамперед на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними. Ламання старих психологічних структур, характерне для цього віку, призводить до справжнього вибуху непокори, зухвальства та важковихованості [3].

Розглянемо більш детально деякі основні характеристики підліткового віку. Перша загальна закономірність і гостра проблема підліткового віку – перебудова відносин з батьками, перехід від дитячої залежності до відносин, заснованих на взаємоповазі та рівності. Друга особливість і психологічне набуття підлітка – відкриття свого внутрішнього світу. У цей період виникають проблеми самосвідомості і самовизначення.

Основу ненависті до себе і ворожості до навколишнього світу такі психологи як Т. В. Драгунова та Д. Б. Ельконін вбачають у тому, що дорослі не змінюють свою поведінку у відповідь на появу у підлітків прагнення до нових форм взаємин з батьками та вчителями [5]. Інші розглядають кризу підліткового віку як пряме відображення процесу статевого дозрівання, мало пов'язане з особливостями виховання [1; 3]. А Т. П. Гаврилова вважає, що така криза взагалі не є обов'язковою, і в багатьох підлітків її просто не буває [4].

О. М. Курявська вважає, що агресивність з'являється на світ разом з народженням дитини – це природна реакція на перешкоди, що заважають задоволенню життєво важливих потреб, реалізації «принципу задоволення». Якщо ситуації, що сприяють виникненню агресивності, повторюються з певною частотою, то агресивність переходить у рису особистості. Тобто якщо агресивність не стала рисою особистості, то у відповідь на виникнення даного стану виникають агресивні дії [4]. Під «агресивними діями» розуміються деструктивні дії, що виступають як засіб досягнення будь-якої мети; спосіб психічної розрядки, задоволення блокованої потреби особистості і зміни діяльності; форма самореалізації і самоствердження.

Ґрунтовні дослідження Л. М. Семенюк дозволили їй виділити чотири групи:

- 1) підлітки зі стійким комплексом аномальних, аморальних, примітивних потреб, що мають деформацію цінностей і відносин, які прагнуть до споживчого проведення часу. Їм властиві егоїзм, байдужість до переживань інших, відсутність авторитетів, цинізм, озлобленість, грубість, запальність, зухвалість, забіякуватість. У їх поведінці переважає фізична агресивність;
- 2) підлітки з деформованими потребами і цінностями, які володіють широким кругом інтересів, що відрізняються загос-

треним індивідуалізмом, охочі зайняти привілейоване положення за рахунок утиску слабших і молодших. Прагнення до застосування фізичної сили виявляється у них ситуативно і лише проти слабших;

- 3) підлітки, у яких конфлікт між деформованими і позитивними потребами, що відрізняються однобічністю інтересів, пристосовництвом, удаванням, брехливістю. Переважання непрямої і вербальної агресії;
- 4) підлітки, що відрізняються слабо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і вельми обмеженим кругом спілкування, що відрізняються слабодухістю, недовірливістю, боязкістю і мстивістю. Для них характерна запобіглива поведінка перед старшими і сильнішими товаришами. У їх поведінці переважають вербальна агресія і негативізм [6].

Наведені класифікації агресивності підлітків ґрунтуються на комплексі властивостей особи, типових для певної групи підлітків. Аналіз причин відхилень в особовому розвитку і поведінці дозволяє конкретніше намітити прийоми виховної роботи з метою корекції агресивної поведінки підлітків.

Правосвідомість – це сукупність поглядів, ідей, уявлень, почуттів, які виражають ставлення людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним [7].

Становлення правосвідомості активізується у ранньому підлітковому віці, коли закладаються основи моральності, формуються соціальні установки, ставлення до себе, до людей, суспільства. Вони носять нестійкий, пошуковий характер. Тому підлітковий вік розглядається як один з найбільш небезпечних для формування протиправної поведінки. Але водночас, він є також і найбільш сприятливим для перевиховання дитини, схильної до правопорушень.

Причинами низької правосвідомості неповнолітніх є: низький рівень знань своїх прав; несформованість відповідного рівня морально-правової культури; дефектність, недоліки у дієвості права та розуміння цього неповнолітніми; неузгодженість між нормативно-правовою базою суспільства та механізмами її реалізації [2].

Відношення до права формується у дитини, перш за все, у сім'ї на основі відношення до дорослих. Особливості дитячо-

батьківських відносин формують відношення дитини до дорослого як носія нормативно-правових розпоряджень.

Правова свідомість є вищим рівнем віддзеркалення правової дійсності, але не обов'язково паралельно автентичним за функцією [6].

Нами проведено контрольний зріз, який полягав у кореляційному аналізі результатів емпіричного дослідження до та після проведення психокорекційної програми. Дослідження проводилося на базі Миколаївського національного університету імені В. О. Сухолинського та гімназії №4 м. Миколаєва. У дослідженні взяли участь 63 учня старших класів, віком від 16 до 18 років: середній вік – 17,1 років; 36 дівчат (57%), 27 хлопців (43%).

Першим етапом проведення емпіричного дослідження стало визначення рівня агресивності старших підлітків та їх правосвідомості.

У результаті аналізу отриманих даних нами виявлено, що у 25% респондентів показник агресивності нижчий від норми. Низький рівень агресивності вважається неконструктивним, так як у такому випадку підліток у процесі соціалізації засвоює таку стратегію поведінки, як поступливість, комфортність, що у подальшому може перешкоджати успішності. У 45% досліджуваних виявлено середній рівень агресивності, що відповідає нормі. Високий рівень агресивності показали 30% респондентів.

За допомогою комплексу психодіагностичних методик визначено, що у 27% респондентів низький рівень правосвідомості, 41% – середній рівень і 32% – високий рівень правової свідомості.

Для виявлення взаємозв'язку між результатами методик ми провели кореляційний аналіз К. Пірсона. Кореляційним методом математичної статистики ми виявили наступні показники:

- індекс агресивності (А. Басса та А. Дарки) / показник агресивності (ДВОР) – $r = 0,703$ ($p < 0,01$) – пряма залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим вищий рівень за іншим показником.

Таким чином, результати методик, спрямованих на виявлення рівня агресивності підлітків, є математично взаємно підтверджуючими.

- правова обізнаність / правова культура (С. В. Арюпіна) – $r = 0,843$ ($p < 0,01$) – пряма залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим вищим є рівень іншого показника.

Таким чином, результати методик, спрямованих на виявлення правосвідомості підлітків, є математично взаємно підтверджуючими.

- індекс агресивності (А. Басса та А. Дарки) / правова обізнаність (С. В. Арюпіна) – $r = -0,515$ ($p < 0,01$) – обернена залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим нижчий рівень за іншим показником.
- індекс агресивності (А. Басса та А. Дарки) / правова культура (С. В. Арюпіна) – $r = -0,601$ ($p < 0,01$) – обернена залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим нижчий рівень за іншим показником.
- показник агресивності (ДВОР) / правова обізнаність (С. В. Арюпіна) – $r = -0,658$ ($p < 0,01$) – обернена залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим нижчий рівень за іншим показником.
- показник агресивності (ДВОР) / правова культура (С. В. Арюпіна) – $r = -0,746$ ($p < 0,01$) – обернена залежність – чим вищим є рівень одного показника, тим нижчий рівень за іншим показником.

Таким чином, ми математично підтвердили наявність кореляційного зв'язку – за низького рівня агресивності спостерігається висока правосвідомість старших підлітків.

Нами була розроблена корекційна програма спрямована на формування відповідального ставлення до правової сфери старшокласників, засвоєння певних норм і зразків поведінки, накопичення відповідних знань і вмінь, усвідомлення особистих потреб і мотивів, визначення ціннісних орієнтацій, зниження рівня агресивності, формування вміння контролювати свою поведінку.

Програма розроблена, використовуючи матеріали модуля «Знаємо та реалізуємо свої права» як складової частини тренінг-курсу, створеного у рамках Програми «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя».

Теоретичний і практичний матеріал програми має на меті допомогти підліткам усвідомити глибинний зміст та суть прав дітей стосовно здорового способу життя, обрати правомірні варіанти поведінки, підвищити ефективність профілактики негативних звичок, пропаганди здорового способу життя.

Метою програми є підвищення правосвідомості підлітків, утвердження відповідної активної позиції старшокласників щодо реалізації себе та своїх прав у житті, зниження рівня агресивності з закріпленням позитивного ефекту.

Звідси можна визначити основні завдання психокорекційної програми:

- нагадати основні положення Конвенції ООН про права дитини, законодавчих актів України, де закріплюється їх правове становище;
- проілюструвати підліткам їх права та обов'язки;
- стимулювати творчу і соціальну активність та ініціативу підлітків;
- формувати навички правомірної поведінки, вчити старшокласників діяти у різноманітних життєвих ситуаціях відповідно до норм права;
- підвищити правосвідомість;
- виховувати у підлітків непримиренність до протиправної поведінки, формувати навички правомірного реагування на протиправні дії однолітків;
- знизити рівень агресивності;
- зменшити емоційне напруження;
- навчити прийнятним способам вираження гніву;
- формувати вміння контролювати свою поведінку.

Основу психокорекційної програми складають тренінгові заняття, тому що ця форма занять реалізує: отримання нових знань; набуття нових навичок і моделей поведінки; формування віри у себе; на тренінгу є можливість дізнатися багато нового та зрозуміти, що ти не один з такою проблемою.

Програма складається з 7 тренінгових занять, 2 класних годин, виступу на батьківських зборах та заключної психодіагностики для оцінки ефективності програми.

Результати заключної діагностики рівня агресивності та правосвідомості підлітків свідчать про досягнення мети формувально-го експерименту. Більшість респондентів, які мали високі показники рівня агресивності, після проведення психокорекційної програми отримали результати у межах норми. Респонденти, які мали середні та низькі показники правосвідомості, після корекційних занять продемонстрували значне покращення результатів.

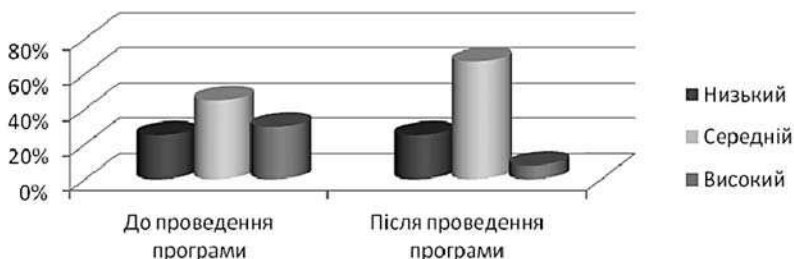

Рис. 1. Зміни рівнів агресивності підлітків до і після проведення психокорекційної програми

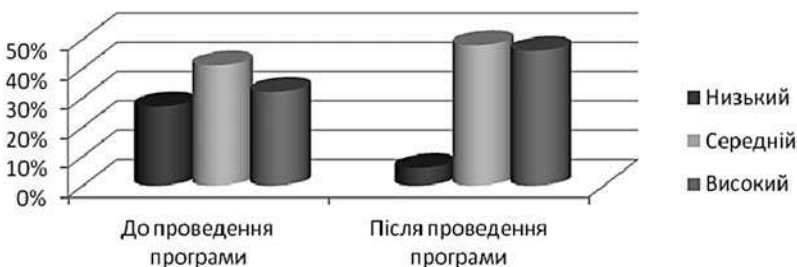

Рис. 2. Зміни показника правосвідомості підлітків до та після проведення психокорекційної програми

Висновки. У статті досліджено та проаналізовано поняття агресивності та особливості її прояву у підлітковому віці, формування правосвідомості підлітків. Також виявлено взаємозв'язок між рівнем агресивності підлітків та їх правосвідомістю.

Теоретико-емпіричне дослідження агресивності та правосвідомості дітей старшого підліткового віку, дало змогу узагальнити такі найбільш суттєві його результати.

Основна особливість підліткового віку полягає у неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування. Агресивна поведінка підлітків та молоді – одна з найбільш актуальних психолого-соціальних проблем. В основі виникнення та розвитку агресивної поведінки підлітків можуть бути такі причини: особистісні особливості підлітка, особливості взаємин з батьками та іншими дорослими і т. п. Специфічною особливістю агресивної поведінки у підлітковому віці є його залежність від групи однолітків на тлі краху ав-

торитету дорослих. У цьому віці бути агресивним часто означає «здаватися чи бути сильним». Свої відносини з оточуючими його однолітками підліток будує за принципом значущості у співтоваристві, групі.

У результаті проведеного теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що у межах правового опосередкування поведінки особистості категорія «свідомість» представлена поняттям «правосвідомість». Правосвідомість – це цілеспрямоване відображення правової дійсності, засноване на морально-етичних поглядах людини, виражене у сукупності її знань про правову дійсність, та у переконаннях людини діяти згідно правових норм.

На підставі отриманих даних емпіричного дослідження та методів математичної статистики нами встановлено наявність взаємозв'язку між досліджуваними поняттями – правосвідомістю та рівнем агресивності підлітків. Таким чином, ми підтвердили гіпотезу – високий рівень правосвідомості старших підлітків сприятиме низькому рівню їх агресивності.

Нами запропонована психокорекційна програма, метою якої є підвищення правосвідомості підлітків, утвердження відповідної активної позиції старшокласників щодо реалізації себе та своїх прав у житті, зниження рівня агресивності з закріпленням позитивного ефекту.

Результати психокорекційної програми показали, що програма ефективно сприяє досягненню поставленої мети. Методами математичної статистики підтверджено негативне зрушення рівня агресивності підлітків після проведення психокорекційної програми та позитивне зрушення їх правосвідомості.

Список використаних джерел

1. Грошева Т. М. Насилие и его влияние на формирование правосознания молодежи / Т. М. Грошева // *Фундаментальные исследования*. – 2005. – № 6. – С. 41–42.
2. Дмитрієнко Ю. М. Підходи до дослідження правової свідомості підлітків / Ю. М. Дмитрієнко // *Університетські наукові записки*. – 2007. – № 4 (24). – С. 26–31.
3. Журавлев Д. Подростковая агрессивность – психологическая закономерность или социальный феномен? / Д. Журавлев // *Народное образование*. – № 2. – 2003. – С. 185–192.
4. Курявська О. М. Мотивація агресивної поведінки підлітків / О. М. Курявська // *Збірник «Актуальні проблеми загальної та профе-*

- сійної освіти. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти». – Харків, 2009. – С. 437–450.
5. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Є. Мойсеєва. – К., 2011. – 38 с.
 6. Турська О. В. Формування правосвідомості підлітків у роботі молодіжних громадських організацій / О. В. Турська // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Вип. 35 (88). – 2014. – С. 345–351.
 7. Швачка В. Ю. Рівень правової свідомості як результат її правової соціалізації / В. Ю. Швачка // Бюлетень Міністерства юстиції України : Офіційне видання. – 2007. – №11. – С. 77–88.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Grosheva T. M. Nasylye u ego vlyjanye na formirovanye pravosoznanyja molodezhy / T. M. Grosheva // Fundamental'nye yssledovanyja. – 2005. – № 6. – С. 41–42.
2. Dmitrijenko Ju. M. Pidhody do doslidzhennja pravovoi' svidomosti pidlitkiv / Ju. M. Dmitrijenko // Universytets'ki naukovy zapysky. – 2007. – № 4 (24). – С. 26–31.
3. Zhuravlev D. Podrostkovaja agressyvnost' – psyhologicheskaja zakonornost' yly socyjal'nyj fenomen? / D. Zhuravlev // Narodnoe obrazovanye. – № 2. – 2003. – С. 185–192.
4. Kurjavs'ka O. M. Motyvacija agresyvnoi' povedinky pidlitkiv / O. M. Kurjavs'ka // Zbirnyk «Aktual'ni problemy zagal'noi' ta profesijnoi' osvity. Problemy ta perspektyvy formuvannja nacional'noi' gumanitarnotekhnichnoi' elity». – Harkiv, 2009. – С. 437–450.
5. Mojsejeva O. Je. Psyhologija agresyvnosti pidlitkiv : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja doktora psyhol. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psyhologija» / O. Je. Mojsejeva. – К., 2011. – 38 s.
6. Turs'ka O. V. Formuvannja pravosvidomosti pidlitkiv u roboti molodizhnyh gromads'kyh organizacij / O. V. Turs'ka // Pedagogika formuvannja tvorchoi' osobystosti u vyshhij i zagal'noosvitnij shkolah. – Vyp. 35 (88). – 2014. – С. 345–351.
7. Shvachka V. Ju. Riven' pravovoi' svidomosti jak rezul'tat i'i' pravovoi' socializacii' / V. Ju. Shvachka // Bjuleten' Ministerstva justycii' Ukraïny : Oficijne vydannja. – 2007. – №11. – С. 77–88.

ЕВДОКИМОВА Н. А., М. Н. БАРТОШУК

ВЛИЯНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ НА УРОВЕНЬ АГРЕССИВНОСТИ

В статье охарактеризовано влияние правосознания на уровень агрессивности. Доказано, что при высоком уровне правосознания старших подростков наблюдается низкий уровень их агрессивности и правосознанием. Раскрыто направления психокоррекционной программы с подростками, у которых диагностирован высо-

кий уровень агрессивности. Предложена программа психокоррекции уровня правосознания старших подростков. Установлено, что реализация психокоррекционной программы нормализует у подростков уровень их агрессивности и способствует повышению их правосознания.

Ключевые слова: подростковый возраст, старшие подростки, кризис подросткового возраста, агрессивность, агрессивные действия, агрессия, негативизм, правосознание, враждебность, правовая социализация, правовое поведение.

YEVDOKIMOVA N. A., BARTOSHUK M. M.

THE INFLUENCE OF THE SENSE OF JUSTICE OF SENIOR ADOLESCENTS ON THE LEVEL OF THEIR AGGRESSIVENESS

The article provides a methodical characteristic of the impact of the sense of justice on the level of aggressiveness. It is proved that the higher level of sense of justice of senior adolescents is, the lower the level of their aggressiveness is. The article describes the features of the correlation between the level of aggressiveness and the sense of justice. The ways of the psychocorrecting program for the senior adolescents with the high level of aggressiveness are developed. The program of psychocorrection of the sense of justice of senior adolescents is suggested. It is established that the implementation of the psychoprogram normalizes the aggression of adolescents and favours development of their sense of justice.

The psychocorrecting program of the sense of justice level for the senior adolescents is suggested. It is aimed at forming a responsible attitude to the legal sphere, adoption of certain standards and examples of behavior, collecting corresponding knowledge and skills, realization of personal needs and motives, identification of value orientation, decrease of aggressiveness, developing the ability to control behavior.

Theoretical and practical material of the program is aimed at helping adolescents to realize the deep meaning and essence of the children rights concerning healthy life-style, to choose lawful ways of behavior, to increase the effectiveness of preventive measures concerning the pernicious habits, popularization of healthy life-style. The results of the psychocorrecting program have showed that the program is favorable to achieving the delivered aim. Due to the methods of mathematical statistics the decrease of aggressiveness level after the psychocorrecting program and the increase of senior adolescents' sense of justice are proved.

Keywords: adolescence, senior adolescents, adolescent crisis, aggressiveness, aggressive action, aggression, negativism, sense of justice, hostility, psychocorrecting program, legal socialization, legal behavior.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2015 року.